

BIHEVIORIZMAS IR HUMANISTINĖ PSICHOLOGIJA: DVI ŽMOGAUS PRIGIMTIES SAMPRATOS INDIVIDUALISTINĖJE VISUOMENĖJE

D. KATILIŪTĖ - BOYDSTUN

Žmonių tarpusavio elgesys, jų organizacinės struktūros ir procesai, valdymo metodai ir įstatymai pagrįsti jų, kaip individų, ar tuometinės visuomenės universalios žmogaus prigimties prielaidomis – jų žmogaus prigimties teorija.

Lietuvoje gyvename laikotarpį, kai aplinkos (turiu omenyje buvusios sovietinės sistemos) įtaka neišvengiamai formavo ir žmonių elgesį, ir žmogaus prigimties teorijas. Dabar tuos įpročius, sampratas, teorijas reikia permąstyti ir galbūt kai ką pakeisti. Bet kyla pagunda arba pasiduoti inercijai, nes keisti sampratas ir elgesį sunku, arba greitai prisiminti tai, kas oponuoja buvusiems įpročiams ir galvosena. Tačiau ne visos alternatyvos vienodai vertingos. Tad verta apsarstyti visuomenėje vyraujančias žmogaus prigimties teorijas ir pamėginti įvertinti jų filosofines prielaidas ir visuomeninius padarinius.

Žmogaus prigimties teorijos gali kilti iš įvairių šaltinių. Vienas svarbus šaltinis – psichologijos išvystytos ir išpopuliarintos asmenybės teorijos. Nemanau, kad šis priešastinis ryšys vienkryptis. Išpopuliarintos asmenybės teorijos veikia visuomenę, bet ir jos pačios bent iš dalies yra reakcija į tuometines visuomenės nuostatas ar kitas ankstesnes teorijas. Taigi įtaka abipusė. Nesigilindama į tai, kuri įtakos kryptis pagrindinė, manau, kad neišvengiamai egzistuoja toks santykis: teorijos formuoja visuomenės galvosena, o visuomenės galvosena daro įtaką teorijų formavimuisi. Teorijos, neatitinkančios laiko dvasios, dažnai nepastebimos ar užmiršamos.

Amerikai didelę įtaką darė dvi psichologijos kryptys: biheviorizmas ir humanistinė psichologija. Abi atitiko to laiko ir visuomenės nuotaikas ir abi darė ir dar dabar tebedaro poveikį. Manau, verta jas pasvarstyti, nes, man atrodo, abiejų pagrindinės prielaidos jau matyti ir Lietuvoje. O jos filosofišškai problemiškos ir gali turėti Lietuvoje, kaip yra turėjusios Amerikoje, neigiamų visuomeninių padarinių.

BIHEVIORIZMAS

Bihevizorizmas remiasi eksperimentinės psichologijos tradicijomis. O eksperimentinės psichologijos, išsivysčiusios XIX amžiaus pabaigoje, filosofiniai pagrindai yra keturios giminings tuometinės intelektualinės srovės: materializmas, empirizmas, pozityvizmas ir evoliucionizmas. Materializmas suvokia pasaulį kaip susidedantį vien iš medžiagos (materijos) ir energijos kaitos. Empirizmas – doktrina, anot kurios, visas tikras žinojimas kyla iš juslių. Pagrindinė pozityvizmo nuostata ta, kad moksliniai teiginiai yra prasmingi, tik jei juos galima patikrinti stebėjimo duomenimis. Evoliucionizmas, imliai pasisavinęs Darwino evoliucijos teoriją, turi gilesnes šaknis, būtent Auguste Comte teoriją: civilizacija vystosi, pereinama tris etapus – teologinį, metafizinį ir pozityvistinį. Teologiniu etapu reiškiniai aiškinami dievų arba dvasių veikimu. Metafizininiu – ieškoma esmių ar galių. Pozityvistiniu etapu, kuriuo gyvena dabartinė Vakarų civilizacija, prasmė glūdi ne reiškinuose, bet santykiuose tarp reiškinų [21].

Bihevizorizmas taip pat buvo stipriai paveiktas specifškai amerikietiškos XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje vyravusios filosofinės srovės – pragmatizmo. Charles Peirce susumavo pagrindinę pragmatizmo mintį teigdamas, kad visų svarbiausia yra apsvastyti, kokie gali būti praktiški teorinio samprotavimo padariniai ir kad galų gale tų padarinių suvokimas sudaro teorinių sąvokų centrą [1]. Svarbu ne kas yra tiesa, bet kokie būtų vienokio ar kitokio mąstymo padariniai, kaip būtų naudingiau galvoti ir kalbėti.

Prancūzų enciklopedistą D’Holbachą galima laikyti tiesiog bihevizorizmo šaukliu, nes jis rašė: “Jei žmogus mano esąs laisvas, jis tik demonstruoja pavojingą iliuziją ir intelektualinę silpnybę; jį formuoja atomų struktūra, jų judesiai jį stumia pirmyn; nuo jo nepriklausomos sąlygos nustato jo prigimtį ir nurodo jo likimą” [cit. pagal 7, p. 69; visi straipsnyje cituojami vertimai – autorės].

Nors bihevizorizmo pradininku laikomas Johnas B. Watsonas, žymiausias ir didžiausią įtaką padaręs bihevizorizmo atstovas yra Burhusas Fredericas Skinneris, tad daugiausia kalbėsiu apie Skinnerio bihevizorizmo variantą, kartais vadinamą radikaliuoju bihevizorizmu.

Anot pagrindinio bihevizorizmo teiginio, žmogaus, kaip ir visų kitų gyvūnų, elgesys keičiasi priklausomai nuo jo ankstesnio elgesio padarinių: elgesys, kurio padariniai asmeniui teigiami (patenkinantys, malonūs), bus kartojamas, o elgesys, kurio padariniai neigiami (nepatenkinantys, nemalonūs, skaudūs), nesikartos. Kitokių elgesio prie-

žasčių biheviorizmas nepripažįsta. Elgesį lemia tik ankstesnė patirtis ir dabartinė aplinka, o asmuo – tai *tabula rasa*, ant kurios aplinka rašo savo istoriją.

Paviršutiniškai žiūrint atrodo, lyg biheviorizmas nieko nesako apie žmogaus prigimtį. Garsioje Watsono citatoje tvirtinama:

Duok man dvylika sveikų kūdikių ir mano nustatytą pasaulį, kuriame galėčiau juos užauginti, ir aš garantuoju, kad vieną atsitiktinai paėmęs taip išmokysiu, jog jis taps bet kokiū mano pasirinktu specialistu – gydytoju, advokatu, menininku, pramonininku ir net elgeta ar vagimi, nepaisant jo talentų, polinkių, sugebėjimų, pašaukimo ar protėvių rasės. [...] Elgesio formavimo bet kuria kryptimi galimybės yra koneybės. [42, p. 104]

Skinneris nepaneigia, kad tarp žmonių yra tam tikrų išankstinių (anatominių, fiziologinių, genetinių) skirtumų, bet jis laiko juos nesvarbiais.

Net jei būtų galima įrodyti, kad kai kuriuos elgesio elementus veikia tai, kuriuo metų laiku žmogus gimė, koks jo kūno tipas ar paveldėjimas, tas faktas yra menkos vertės [...] praktiškam elgesio kontroliavimui, kadangi šiais dalykais neįmanoma manipuliuoti po asmens įsikūnijimo. [36, p. 371]

Mat, jo manymu, vienintelis mokslui tinkamas kriterijus yra sugebėjimas prognozuoti ir kontroliuoti. Priimti elgesio paaiškinimą vien dėl to, kad tas paaiškinimas skamba racionaliai ar kad teiginiai vienas su kitu nesikerta, Skinneriui reiškia būti naiviam.

Be esminės biologijos ir galingos kontroliuojančios aplinkos, anot Skinnerio, daugiau nieko nėra.

Laisvas vidinis žmogus, laikomas atsakingu už biologinio organizmo elgesį, – tai tik ikimokslinis moksliniais tyrinėjimais atrandamų prižasčių pakaitalas. Ir visos šios alternatyvios priežastys yra individo išorėje [35, p. 447–448], taigi aplinkoje.

Tad, pasak biheviorizmo, išskyrus biologinius poreikius, prigimties arba visai nėra, arba ji yra, bet nesvarbi. Aktyvaus, sprendžiančio, kuriančio asmens biheviorizme nėra: žmogus – tik aplinkos formuojamas molis. Tās žmogus-molis, patyręs, kad tam tikri jo veiksmai veda į numatomus padarinius, išmoksta taip elgtis, kad padariniai būtų jam teigiami, o ne neigiami, ir tokiu pagrindu remdamasis reaguoja į savo aplinką ir kitus žmones, šitaip darydamas įtaką ir jų elgesiui. Bet kas lemia, kurie padariniai bus laikomi teigiamais, o kurie – neigiamais? Pirmiausia tai, kad vystymosi eigoje teigiamas esąs biologinių poreikių patenkinimas, o vėliau, kai individas išmoksta, kad

egzistuoja ryšys tarp biologinių ir socialinių padarinių, ir pastarieji gali tapti teigiamai arba neigiamai vertinami. Šiuo atžvilgiu biheviorizmas iš esmės nesiskiria nuo Freudo psichoanalitinės teorijos, kurioje irgi teigiama, kad žmogaus įgimtis pradasi, *id*, trokšta tik biologinių poreikių patenkinimo, ir tik vėliau dėl tėvų ir visuomeninės patirties išsivystę *ego* ir *superego* leidžia žmogui suvokti, kad tam tikras elgesys visuomenėje nepriimtinas ir norint patenkinti *id* poreikius reikia atitinkamai keisti savo elgesį.

Minties, vertybių, laisvės Skinneris nepripažįsta, nebent kaip fikcijas, kurios išsivysto irgi dėl aplinkos. Motyvacijos atžvilgiu biheviorizmas žmogų prilygina žiurkutei, siekiančiai pasitenkinti arba bent išlikti, vengiančiai nepasitenkinimo ar nemalonumo ir tai darančiai akiai, automatiškai, neatsižvelgiant į kitus, nebent kaip į savo tikslams naudingas priemones arba konkurentus, galinčius paveržti jos norimas gėrybes ir ją nuskriausti. Elgesys, vadinamas moraliu ar altruistišku, yra tik bausmių už kitoms nemalonų elgesį padariny: bijodamas bausmės, žmogus išmoksta elgtis taip, kad kiti jam nedarytų nemalonumų.

Klausdami, kodėl žmogus yra geranoriškas, pasišventęs, užjaučiantis, susinūpinęs visuomenės gerove, mes iš esmės tikriname, kokie bus jo elgesio padariniai kitiems. O padariniai, paaiškinantys geranorišką, pasišventusį, užjaučiantį ar visuomeniškai atsakingą elgesį, yra kontrkontrolės forma, ir kai jos nėra, nėra nė šių pasigerėtinų elgesio elementų. [38, p. 210]

Kaltinamas redukuojas moralumą į pastangas gauti iš kitų teigiamus padarinius, Skinneris atsako: “Biheviorizmas neredukuoja moralumo į tam tikrus socialinės aplinkos bruožus, jis paprasčiausiai pabrėžia, kad moralus elgesys visada būdavo tų bruožų padariny.” [37, p. 265]

Anot bihevioristinio žmogaus prigimties modelio, gyvenimas yra džiunglės, kuriose visi grumiasi už būtį ir asmenišką pasitenkinimą. Bet Skinneris mano, kad kai visi elgiausi tik savo nuovoka, visiems yra sunku, o kai kurie ir gerokai nukenčia. Visuomenė nemoka nuosekliai ir sistemingai struktūrinti padarinių sistemos, kad būtų galima išgauti norimą elgesį, tad reikalingi elgesio kontrolės specialistai – socialiniai inžinieriai, sugebantys išvystyti elgesio kontrolės sistemą, kur priimtinas elgesys neštų asmeniui malonius padarinius, o nepriimtinas – nemalonius, ir ją įgyvendinti [34; 37]. Taip atsirastų visuomenė, kur visi tinkamai elgtųsi ir būtų patenkinti. Tokia kontroliuojanti sistema, aišku, neleistų žmogui pačiam apsispręsti, kaip elgtis, bet leistų elgtis tik taip, kaip patvirtina sistema, tačiau Skinneriui tai ne problema, o pageidautinas dalykas.

Autonomiškas žmogus – tai sąvoka, vartojama paaiškinti tam, ko negalime paaiškinti kitaip. Ją sukūrė mūsų nežinojimas, ir augant mūsų supratimui nyksta tai, iš ko ji sukomponuota. [...] Tik jos atsisakydami galime atsigręžti į tikrąsias žmogaus elgesio priežastis. Tik tada mes galime kreiptis nuo numanoma į stebima, nuo stebuklinga į natūralu, nuo neprieinama į valdoma. [37, p. 200–201]

Kitaip sakant, laisvė vis tiek tik iliuzija, visi mes – vienas kito sąmoningos ar nesąmoningos kontrolės produktai, tad neverta jaudintis. Verčiau stenkimės, kad ta neišvengiama kontrolė būtų tinkama, nešanti visiems gerus, malonius padarinius.

Kiekvienos mokslinės, o ypač psichologinės, teorijos vertinimas gali būti pagrįstas trimis kriterijais. Vienas jų – tai, kiek tyrimų duomenys teoriją patvirtina ar bent jai neprieštaruoja. Žmogaus prigimties teorijų tiesiogiai tikrinti beveik neįmanoma, nes žmogus nuo pat įsikūnijimo jau daugiau ar mažiau veikiamas įvairių fizinių ir socialinių reiškiųjų. Bet lieka dar du kriterijai: ar teorijos teiginiai vienas kitam neprieštaruoja ir neveda į absurdiškas išvadas ir kokie jos išpopuliarinimo ir dėsnių įgyvendinimo visuomeniniai padariniai. Šiais dviem kriterijais mėginu vertinti biheviorizmo ir vėliau humanistinės psichologijos žmogaus prigimties sampratas.

Biheviorizmas, kaip elgesio technologija, daugiau ar mažiau sėkmingai taikytas daug kur. Ir Watsonas, ir Skinneris mėgino taikyti biheviorizmą auginant mažus vaikus, bet tai Amerikos visuomenėje faktiškai neprigijo. Pedagogikoje, ypač programuoto mokymo srityje, biheviorizmo taikymas buvo sėkmingesnis. Viltys, kad mašinos/kompiuteriai galės atstoti gyvus mokytojus visose mokymo sferose, neišsipildė, nes komplikutesnėms sąvokoms, minties ir analizės plėtrai, vertybiniam svarstymui jie netiko, tačiau programuotas mokymas pasirodė efektingas mokant paprastų įgūdžių (abėcėlės, rašybos, aritmetikos). Klasės elgesio kontrolei biheviorizmo metodai Amerikoje irgi plačiai taikyti. Apskritai Amerikos pedagogikos metodams biheviorizmas yra padaręs nemažą įtaką.

Klinikinėse srityse bihevioristų išvystyta “elgesio modifikacijos” metodika naudojama kontroliuoti ir keisti tokį disfunkcinį elgesį, kaip rūkymą, nutukimą, asocialumą, ir mokyti silpnavalius asmenis savitvados, o protiškai atsilikusius – tinkamo elgesio. “Elgesio modifikacija” buvo daugelio kritikuojama kaip neetiškas būdas mėginti manipuluoti žmonėmis ir juos kontroliuoti, todėl šis metodas taikomas tik griežtai apibrėžtomis ir prižiūrimomis sąlygomis, bet ir tokiomis sąlygomis jis yra buvęs efektyvus.

Amerikoje taip pat buvo pastebėta, kad esama daug panašumo tarp biheviorizmo išplėtotų elgesio formavimo bei sustiprinimo programų ir pramonėje bei versle taikomų atlyginimo metodų. Bihevioristiniai instrumentinės kontrolės metodai turbūt di-

džiausio atgarsio susilaukė pramonėje ir versle, kartais atnešdami išpūdingų ir sėkmingų rezultatų. Tačiau verta paminėti, kad ir čia biheviorizmo taikymas susilaukė kritikos, nes, kritikų nuomone, vedė į dirbančiųjų eksploatavimą ir jų galvosenos bei vertybių deformavimą. Apie tai plačiau – kiek vėliau.

Ribota apimtimi biheviorizmo metodai gali būti efektyvūs. Tačiau kai biheviorizmas laikomas filosofine sistema, pretenduojančia į teisę kurti žmonių visuomenę, iškyla ir loginės, filosofinės plotmės, ir įgyvendinimo problemų. Čia norėčiau iškelti tokias tris tarpusavyje susijusias problemas: vertybių klausimą, laisvės ir atsakomybės santykį ir instrumentinės galvosenos padarinius.

Kuriant bet kokią visuomeninę santvarką kyla klausimas, kokie bus bendri tinkamo tos santvarkos elgesio standartai, t. y., kokios bus pagrindinės vertybės. Biheviorizmo požiūriu, žmogus iš prigimties yra amoralus: jis neturi jokių vertybių ir išmokta moraliai elgtis tik tada, kai aplinka jį apdovanoja už tinkamą elgesį ir baudžia už netinkamą. Tačiau jei žmogus iš prigimties jokių vertybių neturi, tai iš kur kyla vertybės, kurios lemia, koks elgesys bus laikomas tinkamu, o koks – ne?

Kadangi Skinneris nepripažįsta nei Dievo, nei igimto gėrio ir blogio pažinimo, jam asmeniškai “gera” tai, kas individui neša teigiamus padarinius, kas padeda išlikti, o “bloga” – kas individui neša neigiamus padarinius. Visuomenėje vertybės išsivysto automatiškai, kai jos nariai elgiasi taip, kad ta visuomenė išliktų, ir liaujasi elgtis taip, kad jiems būtų grėsmė. Skinnerio nuomone, negalima daryti skirtumo tarp moralinių ir nemoralinių visuomeninių santvarkų, tik tarp tų, kurios išliko, ir tų, kurios neišliko. Išlikimas esanti aukščiausia visuomenės vertybė. Bet šiame teiginyje slypi dvi loginės problemos. Viena, toks teiginys reiškia, kad tik istorija, parodysianti, kas išliks, gali nustatyti, kas vertinga, o kas ne. [31] Bet tokiu atveju, nors visuomenės elgesį ir reikia formuoti, dar nėra patikimų gairių, pagal kurias būtų galima nustatyti tinkamo visuomeninio elgesio standartus. Antra, tie, kurie formuoja visuomenės elgesį, irgi yra veikiami savo aplinkos, ir jų vertybinės nuostatos vien kartoja tai, ką jie patys iš savo patirtos aplinkos yra išmokę. Bet tada išeitų, kad tai, kas yra, yra gera. O jei visa, kas yra, yra gera, tai, kaip pastebi Schaefferis, “bet kokia blogio sąvoka tampa arba nelogiška, arba triviali. [...] Ir tada jau nebėra jokių [moralinių] ribų tam elitui, kurio rankose glūdi [visuomenės] kontrolė” [32, p. 40]. Iš čia atsiveria vartai į vienokią ar kitokią diktatūrą.

Diktatūros gali būti politinės–ideologinės arba ekonominės. Pirmuoju atveju valdžia sprendžia, kas žmogui naudinga, kokios turi būti visuomeninės vertybės, išplėtoja metodus joms pasiekti ir įgyvendina juos įstatymų bei bausmių sistema. Antruoju

materialiniai resursai naudojami kontroliuoti žmonių elgesį norint gauti pelno. Nors neapribotas tradicinis kapitalizmas atrodo labiau pagrįstas kontroliuojančių naudos motyvu, o ideologinė kontrolė tariamai labiau pagrįsta visuomenės labo motyvu, dažnai ideologinė kontrolė naudoja ekonomines priemones, o ekonominė kontrolė vysto ideologiją sau pateisinti. Pagaliau abi jos susilieja į viena, nes abi pagrįstos žmogaus, kaip nesugebančio savęs kontroliuoti savanaudžio, samprata, abi skirsto žmones į kontroliuojančiuosius ir kontroliuojamuosius, ir abiejose kontroliuojamieji pasidalija į godumu ar baime motyvuotus paklusniusius ir sukilėlius¹.

Kai kam gali atrodyti nuostabu, kad Skinneris, gyvendamas demokratinėje Amerikoje, išvystė teoriją, vedančią į diktatūrą.

Bet jis vertino demokratiją ir nemanė, kad jos reikia atsakyti, tik norėjo ne chaotiškos, o sistemingai tvarkomos demokratijos. Sistemingas tvarkymas, jo nuomone, nepanaikintų demokratijos, nes, pasak jo, gyvenime neišvengiamai vykdoma ne tik kontrolė, bet ir kontrkontrolė: kontroliuojantieji patys kontroliuojami kontroliuojamųjų, pastariesiems savo elgesiu ir prienamomis priemonėmis išreiškiant arba pasitenkinimą, arba nepasitenkinimą kontroliuojančiųjų tvarkymo padariniais. Tai, jo manymu, ir esanti tikroji demokratija. Skinneris, atrodo, nežvelgė, kad ne visų kontroliavimo galimybės vienodos. Kontroliuojantieji, kaip matome Lietuvoje ir kaip prognozuotą pati Skinnerio teorija, yra motyvuoti neprarasti kontrolės jiems teikiamų padarinių, todėl linkę riboti kontroliuojamųjų žinias, įgūdžius, jiems prieinamas metodus ir šitaip išvengti efektyvios kontrkontrolės.

Skinnerio teigimu, žmogaus laisvė yra iliuzija, kurios reikia kuo greičiau atsikratyti, nes elgesio priežastys yra vien socialinės aplinkos sutvirtinimai ar baudmės. Bet jei taip, tai ir šventieji, ir nusikaltėliai yra tik savo aplinkos padariniai, ir pirmųjų nėra už

¹ *Nenuostabu, kad kapitalistinio darbo eigai tvarkyti dažnai naudojami biheviorizmo metodai, tokie panašūs į efektyviausius sovietinio valdymo variantus. Ir Marxas, kaip Skinneris, žmogaus prigimtį laikė savanaudiška; ir jis nurodė, kad elgesį labiausiai lemia socialinės struktūros; ir jis norėjo sukurti utopiją, kurios tikslas, bent iš pradžių, buvo žmonių gerovė, bent tokia, kokią jis įsivaizdavo. Tik jo idėjos buvo įgyvendintos naudojant brutalią jėgą ir po to išsigimė, o Skinnerio Walden Two viziją apribojo demokratijos saitai. Kai kurios didžiosios Amerikos bendrovės iš tiesų buvo sukūrusios, kad ir kuklesnio masto, ribotas totalitarines bendruomenes, iš kurių žmogus galėdavo pabėgti tik prarasdamas darbą ir pragyvenimą. Nors komunizmui būdingo religinio atspalvio jos neturėjo, mėginimų kontroliuoti nuostatas, laisvą nuomonių raišką, elgesį būta beveik tiek pat, kiek ir sovietinėje santvarkoje.*

ką vertinti ar gerbti, o antrieji neatsakingi už tą aplinką, kuri privedė juos prie nusikaltimų. Laikyti žmogų atsakingu už priverstinį, neišvengiamą veiksma būtų pasityčiojimas, ir kai veiksmas yra neišvengiamas, pati atsakomybės sąvoka pasidaro absurdiška².

Daugumai amerikiečių laisvos valios ir asmeniškios laisvės paneigimas yra nesąmonė, todėl nepaisant Skinnerio pastangų populiarinti savo mintis šis biheviorizmo aspektas susilaukė beveik vien neigiamų atgarsių. Tačiau galima kalbėti ne tik apie esminį laisvos valios nebuvimą, bet ir apie jos veiksmo galimybių apribojimą stipriai kontroliuojančioje aplinkoje. Tokią padėtį esu mačiusi kai kuriose Amerikos pramonės ir prekybos bendrovėse. Remdamiesi tradiciniais dirbančiųjų valdymo metodais, viršininkai daro sprendimus, o pavaldiniai juos tik įgyvendina. Kraštutiniais tokio valdymo atvejais net specifinis elgesys ir judesiai būna nustatyti, o dirbančiajam lieka tik pasirinkti – vykdyti ar ne. Nepaisant tokio sprendimų apribojimo, neretai atsitinka, kad esant nepatenkinamiems darbo rezultatams viršininkas dėl to kaltina dirbantįjį. Dirbantysis ne visada sugeba įvardyti, kur čia stokojama logikos, bet vis vien jaučiasi neteisingai apkaltintas ir pyksta ant viršininko.

Pastaruosius porą dešimtmečių didžiojoje Amerikos bendrovėse sprendimo galimybių ir atsakomybės santykių pradėta suprasti ir keisti ne mažinant dirbančiųjų atsakomybę, bet stiprinant darbo principų, eigos ir galimų padarinių mokymą ir mažinant tiesioginę elgesio kontrolę. Čia kaip tik kryptama nuo biheviorizmo teiginio, kad norint reikiamo elgesio reikalingas tik mechaninis elgesio sustiprinimas, ir labiau pabrėžiamas supratimas, laisvė ir atsakomybė. Manau, tai vertėtų įsidėmėti ir Lietuvos švietimo bei darbo tvarkytojams.

Jei visuomenėje vyraujančiu žmogaus prigimties supratimu žmogus iš esmės savanaudis, tai kiekvienas žmogaus poelgis iš anksto kitų interpretuojamas kaip sąlygotas asmeniškios naudos ir pasitenkinimo. O manydamas, kad kiti paiso tik savo pasitenkinimo, kiekvienas drauge mano, kad kitas juo nepasirūpins, nebent jam būtų naudinga, todėl kiekvienas pirmiausia turįs rūpintis savimi. Amerikoje paplitęs posakis “You have to look out for number one” (“Reikia rūpintis svarbiausioju”, t. y. savimi) nu-

² *Pasak Skinnerio teorijos, ir jo paties teiginiai – tai tik jo aplinkos padariniai; ir jei ji formavusi aplinka būtų buvusi kitokia, dabar jis galbūt argumentuotų už laisvę, o ne prieš ją. Bandura pažymi: “Tvirtinimas, kad žmonės yra kontroliuojami vien išorinės aplinkos, ir reikalavimas, kad jie tą aplinką keistų naudodamiesi elgesio technologija, griaua pagrindinio teiginio argumentą”. Jei žmonės nesugeba savarankiškai kontroliuoti savo elgesio, jie negali nė sąmoningai formuoti ir kontroliuoti visuomeninės aplinkos. (Cit. pagal Cosprove M., 1982)*

rodo ir ką kiti daro, ir ką pačiam reikia daryti. Susidaro tartum užburtas ratas, kuriam prielaidos veda į elgesį, patvirtinantį tas prielaidas, iš kurių elgesys ir kilo.

Instrumentinė motyvacija, pagal kurią kiekvienas veiksmas suvokiamas kaip priemonė kokiam nors tikslui pasiekti, o ne kaip savaime prasmingas, vertingas, kilnus, man atrodo, neišvengiamai veda į utilitarinę galvosena, kurios esmė – daiktų, reiškinių, patirties, mokslo ir žmonių vertinimas pagal jų naudą. Amerika dažnai ir teisėtai kaltinama vartotojiškumu, bet man atrodo, kad ir Lietuvoje tokių pavyzdžių netrūksta. Anksčiau mokslas tarnavo sistemai. Literatūra ir menas turėjo auklėti žmones pagal partijos nurodytus tikslus. Pats žmogus buvo gamybos įrankis sovietinės visuomenės gerovei. Kas tiems tikslams netarnavo, tas buvo nevertinga. Dabar sovietinio kolektyvizmo atsisakyta, bet utilitarinė galvosena, man atrodo, daug kur išliko. Anksčiau viskas turėjo tarnauti Partijai, o dabar daug kam viskas – įskaitant ir žmogų – tik tiek vertinga, kiek padeda *asmeniui* pasiekti norimų tikslų.

Utilitarinėje galvosenoje, susietoje su instrumentine individo motyvacija, tikslai paverčiami priemonėmis, o padariniai – tikslais. Pavyzdžiui, gydytojo darbo tikslas, rodos, turėtų būti ligonio pagydymas, o gydymo padarinys asmeniui – atlyginimas. Nors padarinys malonus, pagrindinis veiksmo tikslas, įprasminantis veiklą, yra nauda kitam – ligoniui. Bet jei tikslas paverčiamas tik priemone, o padarinys – tikslu, tai gydytojas dirba dėl pelno, o ligonio pagydymas tampa tik priemone tam tikslui pasiekti. Šiuo atveju gydytojas labiausiai rūpinasi tik savo kišene, ir dažnai tik baimė, kad neatidžiai gydomas ligonis ar jo šeima patrauks gydytoją į teismą ir jis nukentės (tokių atvejų Amerikoje aibės), priverčia gydytoją atidžiai ir atsakingai rūpintis ligoniu. Mokytojas, kurio pagrindinis tikslas – ne mokinių išmokymas, o alga ir geros darbo sąlygos, mokslininkas, kuriam svarbu ne žinojimas, o titulai ar prestižas, darbininkas, kuris paties darbo nevertina, o tik stengiasi kuo mažiau dirbdamas gauti algą, – tai vis utilitarinės galvosenos ir instrumentinės motyvacijos pavyzdžiai. Tokių pavyzdžių galima rasti bet kurioje visuomenėje. Bet platinant sampratą, kad žmogus iš prigimties yra tik asmeniško pasitenkinimo ieškotojas, ignoruojant, kad tas elgesys galėjo turėti ir kitą, su asmeniška nauda nesusijusį tikslą, jau įteigiama, kad tik hedonistiniai elgesio padariniai gali būti tikrosios elgesio priežastys, o visos kitos priežastys – tai tik veidmainystė.

Prieš kurį laiką klausiausi DePaul universiteto teologijos profesoriaus aiškinimo verslo ir etikos suvažiavimo dalyviams, jog versle moralus elgesys apsimoka, nes ir darbininkai, ir pirkėjai tokiu verslininku ir tokia įmone pasitikės, o jos apyvarta ir pelnas didės. Prieš porą metų viename Lietuvos leidinyje skaičiau, kad krikščionybė

atnešusi Europai kultūringus, humaniškus gyvenimo pagrindus ir kad dabar, kai Lietuvoje kultūros lygis labai smukęs ir žmonės “dehumanizuoti”, reikia vėl grįžti prie krikščionybės. Abiem atvejais galutinai svarbu ne etiškas elgesys ir ne Dievas, bet nauda bendrovei ar visuomenei. O jei norimi tikslai nebus (greitai) pasiekti? Ar tada ir etika, ir krikščionybė pasidarys bevertės?

Per didelis pasikliovimas išorinėmis paskatomis ne tik ugdo utilitarinę ar instrumentinę galvosena, bet kartais ir žaloja savaiminę motyvaciją. Vieno tyrimo vaikų darželyje metu vaikai buvo padalyti į dvi grupes ir joms neduota progos vienai su kita bendrauti. Abiejose grupėse vaikams surengta po vienodą įdomų dailės užsiėmimą. Po jo vaikų klausta, ar jiems patiko. Abiejose grupėse vaikai atsakė, kad labai patiko. Tada vienoje grupėje vaikams išdalyti saldainiai, “kadangi jie taip gerai piešė”, o kitoje saldainių nedalyta. Kitą dieną ir vienoje, ir antroje grupėje vaikų klausta, ar jie dar norėtų tokio piešimo. Grupės, kurioje saldainiai nebuvo dalyti, vaikai vėl norėjo piešti. O toje, kurioje už gerą piešimą buvo atlyginta, vaikai klausė, ar vėl gaus saldainių. Gavę atsakymą, kad šį kartą saldainių nebus, jie jau piešti nebenorėjo [16]. Panašių tyrimų daryta įvairaus amžiaus grupėse ir nustatyta, kad tiriamiesiems atlyginus už veiksmą, laikomą savaimine įdomiu ar vertingu, dažnai pasikeičia to veiksmo darymo priežasčių samprata, o jo įdomumas ir vertė jų akyse sumažėja [9]. Panašiai būna ir neigiamų veiksmų atvejais. Jei susivaldymo, nedarymo ko nors bloga priežastis yra vidinė moralinė nuostata, o paskui pabrėžiama, kad už tokį veiksmą bus griežtai baudžiama, savitvartos priežastis iš vidinės nuostatos virsta bausmės baime.

Jei žmogus įsitikinęs, kad reikia tik savimi rūpintis, jei jis atsakingai, sąžiningai, dorai elgiasi tik iš godumo ar baimės, tai materialinėmis pasitenkinimo galimybėmis sumažėjus ar įstatymui ir policijos kontrolei sušlubavus, jis ima savivaliauti, ir per visuomenę nusirita nusikaltimų banga. Lietuvoje tai vaizdžiai matyti. Vienos diktatūros formos pakeitimas kita padėtis negali iš esmės pakeisti. Net jei įstatymai dori ir įgyvendinami teisingai, bet pagrįsti savanaudiškos žmogaus prigimties samprata ir išorine kontrole, o ne švietimu ir vertybiniu auklėjimu, tai kontrolės efektyvumui sumažėjus rezultatai, manau, vėl bus tokie pat.

Stipri išorinė kontrolė taip pat gali žaloti santykius tarp žmonių. Pavyzdžiui, Kipnis su savo studentais atliko tyrimus, kuriuose tiriamieji buvo mokomi įvairių įtakos darymo būdų: vadinamųjų “švelniųjų” – aiškinimo, pasikliovimo šiltu santykiu, apeliavimo į užuojautą ir pan., ir “stipriųjų” – žadėjimo atlyginti bei grasinimo nubausti. Šitaip buvo mokomi žmonės, galintys pritaikyti šiuos metodus įvairioje socialinėje aplinkoje – darbe, mokykloje, šeimoje. Vienas ryškiausių tyrimų rezultatų buvo tai, kad

įvairūs įtakos darymo būdai nelabai vienas nuo kito skiriasi trumpalaikiu efektyvumu, bet tiems, kurie taikė “stipriuosius” (o ne “švelniuosius!”) būdus išsivysto polinkis žiūrėti iš aukšto, su tam tikra panieka į tą, kuriam padaryta įtaka, jį nuvertinti. [14] Žinoma, asmuo, besijaučiantis nuvertintas, ima nemėgti to, kuris jį nuvertino, linksta ir jam mėginti daryti nemalonumų. Konfliktai tarp asmenų kyla ne tik iš varžybų dėl ribotų resursų, bet ir dėl emocinio santykių atspalvio.

Kontrastas instrumentinei motyvacijai yra savaiminė motyvacija – daiktų, reiškinių, darbo, mokslo, žmogaus, Dievo vertinimas ne dėl to, kad jie veda į (asmeniui ar visuomenei) teigiamus padarinius, bet dėl to, kad jie savaime vertingi. Tai sugebėjimas džiaugtis maloniais padariniais, bet nepaversti jų tikslais. Tai sugebėjimas domėtis, gėrėtis, grožėtis žmonėmis ir pasauliu, nemėginant jų pasisavinti ar pavergti. Bet biheivoristinėje žmogaus sampratoje tokie dalykai – tai tik iliuzijos, ir brandžiam žmogui jų reikia atsisakyti.

Skinnerio žmogaus prigimties samprata atitinka jo atliktų tyrimų duomenis. Bet tų tyrimų hipotezės remiasi materializmo, empirizmo, pozityvizmo, evoliucionizmo ir pragmatizmo prielaidomis, o tiriamieji – daugiausia gyvūnai ar į labai apibrėžtas situacijas pastatyti žmonės. Tad jo teorinės išvados apibendrina žmogaus elgesį ir to elgesio priežastis daug plačiau, negu leistų tyrimų apimtis. Žmogaus elgesį lemia išorinės sąlygos, bet gal ne visiškai. Žmogus kartais tikrai elgiasi kaip pasitenkinimo ir išlikimo siekianti žiurkutė, bet gal ne visada ir nebūtinai. Aklai įtikėjęs savo prielaidų teisingumu, Skinneris užmiršo vieną pagrindinių empirinių mokslų dėsnų: empiriniuose moksluose negalima teigti, kad kas nors neegzistuoja, bet tik kad nėra duomenų tiriamam reiškiniui patvirtinti. Tuo Skinneris panašus į sovietinio anekdoto gydytoją, sakantį: “Esu daręs tūkstančius operacijų ir niekada nesu radęs žmoguje sielos; vadinasi, jos nėra.” Žinoma, jam atsakytume, kad ne tokiais metodais ji prieinama. Filosofas Eltonas Trubloodas teisingai rašo: “[...] tikrasis mokslas yra labai nuolankus gamtos ir galutinių paslapčių akivaizdoje. Mokslas užduoda klausimus ir priima visokių reiškinius, nieko iš anksto nevertindamas. Teigimas, kad tikrosios realybės negalime suvokti kitaip kaip per jusles, – tai jau išankstinis vertinimas. Ir tai *nemoksliška*.” [39, p. 197]

Skinnerio žmogaus prigimties sampratoje nusižengiama empirinių mokslų dėsnams, bet tas pat daroma ir antroje Amerikoje išpopuliarėjusioje žmogaus prigimties sampratoje – humanistinėje psichologijoje.

HUMANISTINĖ PSICHOLOGIJA

Išsivysčiusi daugiausia kaip reakcija į Freudo ir Skinnerio niaurų determinizmą ir Skinnerio siūlomus prievartaujančius metodus, humanistinė psichologija, kartais vadinama žmogiškojo potencialo psichologija (angl. – *human potential psychology*) pabrėžia įgimtą žmogaus polinkį augti, vystytis, tobulėti, jo esminį gerumą ir žmogiškos laisvės ir autentiškumo svarbą. Jau iš to aišku, kad humanistinė psichologija giminiga ir Jean Jacques Rousseau žmogaus prigimties sampratai, ir egzistencializmui. Nors humanistinės pakraipos psichologų yra nemaža, žymiausi jų yra Abrahamas Maslowas ir Carlas Rogersas. Iš judviejų amerikiečių galvoseną bei nuostatas ir Amerikos visuomeninius reiškinius labiausiai yra paveikę Rogerso raštai, todėl rašysiu daugiausia apie jo teoriją.

Anot Rogerso, pagrindinis kiekvienos gyvos būtybės polinkis yra įgyvendinti savo galimybes, savo potencialą, augti ir vystytis, tapti tuo, kuo jis gali būti. Pavyzdžiui, ramunės sėkla gali tapti ramune ir joje jau slypi polinkis vystytis į ramunę, ne į rožę. Katės gemale jau slypi potencialas tapti kate, ne kale ir ne katinu, ir nuo pat pradžių tas katės gemalas jau natūraliai linkęs vystytis į katę, ir net tam tikros veislės, spalvos ir dydžio katę. O žmoguje šis biologinis polinkis turi specifinę psichologinę formą: žmogus siekia savęs įgyvendinimo (*self-actualization*). Nuo bendro polinkio įgyvendinti savo galimybes savęs įgyvendinimo polinkis skiriasi tuo, kad jame galimybių įgyvendinimo polinkis susijęs su sąmoninga asmens savimone. Tai polinkis vystytis taip, kad vystymosi kryptis sutaptų su sąmoninga asmens savimone, su jo suvokimu, kas yra tas žmogus, kurį asmuo vadina “aš”, kokie to “aš” santykiai su kitais žmonėmis ir pasauliu, kokie to “aš” norai ir vertybės.

Rogerso teigimu, tik pats žmogus gali suvokti savo tikruosius polinkius ir galimybes. Tik jis gali žinoti, ko jam reikia, kad galėtų tinkamai vystytis. Tik jis gali žinoti, kurie jo aplinkos elementai jam naudingi, o kurie ne. Būdamas dar mažas, savo reakcijomis jis parodo kitiems, ko jam reikia. Pavyzdžiui, jei kūdikiui reikia maisto, jis teigiamai, su pasitenkinimu reaguoja į jį, bet jei jis sotus, reakcija į maistą bus neigiama. Į glostymą, mylavimą, naujus žaislus vaikas reaguoja teigiamai, nes jie reikalingi jo vystymuisi. Į skausmą jis reaguoja neigiamai, nes tai susiję su jo organizmo žalojimu. Paaugęs žmogus ne tik reaguoja į aplinką, bet ir gali iš savo reakcijų spręsti, kas jam naudinga ir kas ne. Rogerso teigimu, kas žmogui teikia pasitenkinimą, tas jam yra reikalinga ir naudinga, o kas žadina nepasitenkinimą ar teikia nemalonumą, tas nenaudinga ar net žalinga.

Anot Rogerso, visiems žmonėms būdingi du poreikiai: poreikis būti teigiamai vertinamam kitų ir poreikis teigiamai vertinti patį save. Tačiau mėginant šiuos poreikius patenkinti, gali iškilti asmens vystymąsi žalojančių problemų. Mat kadangi žmogui reikia kitų žmonių teigiamo vertinimo ar patvirtinimo, jis yra jautrus kitų jam svarbių asmenų nuomonei apie jį, ir ta nuomonė gali jį paveikti. Tų kitų asmenų nuomonių apie save veikiamas žmogus vysto savimone – sau apibūdina, kas jis yra. O kad galėtų teigiamai save vertinti, jis elgiasi taip, kad jo elgesys sutaptų su savimone. Bet kad žmogus galėtų, pasak Rogerso, “tapti tuo, kuo jam reikia būti”, jam svarbių asmenų nuomonė apie jį ir tos nuomonės sąlygojamas jo paties elgesys turi sutapti su tikraisiais paties asmens poreikiais. O kadangi tik pats žmogus tuos poreikius gali suvokti, reikia, kad vaikystėje jam svarbūs žmonės būtų jį *besąlygiškai teigiamai vertinę* – ir jį patį, kaip asmenį, ir jo mintis, jausmus ir elgesį priėmę kaip jam reikalingus ir vertinamus, net jei jų nuomonė apie tuos jausmus, mintis ir elgesį būtų skirtinga nuo jo paties nuomonės. Tad, pasak Rogerso, vaikui galima paaiškinti, kokie gali būti jo elgesio padariniai jam ar kitiems, bet barimas, elgesio (ar dėl elgesio ir jo paties) nuvertinimas ir mėginimas įteigti, kad kitokios sampratos ar kitos elgesys būtų vertingesni, jau sukelia sąlygiškumą.

Pagal Rogersą, jei asmeniui svarbūs žmonės (tėvai, mokytojai ir pan.) palankiai atsiliepia tik į kai kuriuos, bet ne į visus jo jausmus, mintis ir poelgius, jei jis gauna *sąlygiškai teigiamą vertinimą*, jo natūralioji ir, anot Rogerso, reikalingoji vystymosi eiga tampa iškreipta. Kadangi kitų žmonių nuomonė asmeniui svarbi, jis pradeda formuoti savo elgesį ir savimone pagal *vertės sąlygas*, išryškindamas tuos bruožus, kurie kitų teigiamai vertinami, ir nuslopindamas tuos, kurie kitų neigiamai vertinami. Bet kai žmogaus mintys, jausmai ar norai nesutampa su kitų vertinimu ir su sąlygiško vertinimo paveikta savimone, jam išsivysto neramumas ir gynybiškumas. Šis neramumas ir gynybiškumas, anot Rogerso, yra ženklas, kad socialiai paveikta žmogaus savimone ir įgimtos jo galimybės kertasi, o šitoks konfliktas, ribojąs galimybių įgyvendinimą, veda į neautentišką, sužalotą gyvenimą ir psichologines problemas.

Nors vaikystėje patirtos vertės sąlygos veda į neautentišką gyvenimą, anot Rogerso, žmogus, nors ir nelengvai, gali grįžti į autentišką būseną. Rogerso išvystyta nediaktyvioji terapija yra būdas žmogui patirti vaikystėje besąlygiškai teigiamą vertinimą. Pagrindinė tokios terapijos terapeuto užduotis – visiškai priimti klientą ir vertinti jį tokį, koks jis yra. Jis turi klientui duoti visišką laisvę, įskaitant laisvę “pasirinkti tikslus, kurie yra socialūs ar asocialūs, moralūs ar amoralūs” [24, p. 48], nes, anot Rogerso, jei jie tuo metu ir būtų kitiems priešingi arba nemoralūs, tai tik laikinas

reiškiny. Patyręs besąlygiškai teigiamą vertinimą, klientas per tam tikrą laiką pats savo noru išvystys savo tikslus ir užduotis, kurie ir jį patenkintų, ir kitiems nebūtų žalingi. Rogerso teigimu, jo, kaip terapeuto, patirtis patvirtinusi, kad individą išlaisvina iš gynybiškumo “galima tikėtis, kad jo reakcijos bus pozityvios, perspektyvios, kūrybiškos” [24, p. 194]³.

Rogersas daro prielaidą, kad visi besąlygiškai teigiamai vertinto žmogaus norai yra geri, kad žmogaus prigimtis, jei ji nėra deformuota vertės sąlygų, linkusi vien į gėrį.

Aš nepritariu gana dažnai sampratai, kad žmogus yra iš esmės iracionalus ir kad jo impulsai, jei jie nekontroliuojami, ves į kitų ir savęs paties naikinimą. [...] Vienintelė reikalinga impulsų kontrolė [...] – tai atsverti vieną natūralų vidinį poreikį kitu ir rasti elgesio modelį, nukreiptą pagal tą vektorių, kuris artimiausias visų norų patenkinimui. [25, p. 194–195]

Jo idealas ir galutinis nedirektyviosios terapijos tikslas – pilnai funkcionuojantis (*fully functioning*) žmogus, žmogus, kuris yra atviras visokiai patirčiai, kuris nevertina savęs ir savo elgesio jokiais išankstinėmis sąvokomis ar normomis ir todėl nėra gynybiškas, kuriam kiekvienas momentas yra naujas ir kuris kiekvieną momentą iki galo patiria. Toks žmogus vis labiau pasitiki savimi, savo reakcijomis, nuojauta, kas jam vertinga. Jis darosi vis labiau autonomiškas ir nepripažįsta jokių išorinių autoritetų ar varžtų. Jis –

vis mažiau ir mažiau ieško kituose pritarimo ar nepritario, gyvenimo standartų, sprendimų ar pasirinkimų. Jis supranta, kad jo pasirinkimai glūdi jame pačiame; vienintelis jam svarbus klausimas yra šis: “Ar aš gyvenu tokį gyvenimą, kuris man teikia gilų pasitenkinimą ir kuris mane tikrai išreiškia?” [25, p. 119]

Ir lyg numatydamas būsimuosius kaltinimus, kad jo idealus, pilnai funkcionuojantis žmogus – tai egoistas, Rogersas rašo:

Gali atrodyti, kad [saviraiška] – tai savanaudiškas ar asocialus kriterijus, bet jis toks nėra, nes intymūs ir geranoriški santykiai su kitais patiriami kaip patenkinantys [28, p. 15].

Rogersas priešingas bet kam, kas varžo asmens laisvę ir autonomiją, ir ypač bet kokioms pastangoms nurodinėti žmogui, kas galima ir kas ne, koks elgesys vertingas

³ Ankstesni tyrimai tai lyg ir patvirtino, tačiau vėlesni parodė, kad nedirektyvioji terapija tik tam tikrais atvejais duoda teigiamų rezultatų. Žr. pvz., Parloff M. B., Waskow I. E. and Wolfe B. E., 1978.

ir koks ne, kas gera ir kas bloga. Anot jo, gėris kyla iš laisvo žmogaus vidinių sampratų ir išorinių saitų nevaržomo elgesio, o blogis – tai natūralių žmogaus polinkių ir jo laisvės varžymo padarinys. Tad aišku, kad Rogersas nusistatęs prieš visus, kurie imasi formuoti kitų galvosenas ir daryti įtaką jų elgesiui – prieš tėvus, mėginančius pagal savo įsitikinimus auklėti vaikus, prieš visuomenines, ypač religijos ir švietimo, įstaigas⁴.

Viena pagrindinių humanistinės psichologijos kritikos atramų yra tai, kad Rogerso asmenybės teorija pagrįsta sergančiųjų patirtimi. Nors kartais per didelis vargas ir poreikių patenkinimo ribojimas gali sukelti psichologinių problemų ir kartais reikia, kad žmogus pirma pasirūpintų savimi, nemanau, kad tai galima apibendrinti visiems. Antraip normalių žmonių psichologija tampa pagrįsta sergančiųjų patirtimi, o kaip tik dėl to Rogersas kritikavo Freudą.

Rogersas taip pat dažnai kaltinamas naivia fenomenologija. Klientų pasisakymus apie save jis priimdavo kaip atspindinčius realybę, o ne kaip tos realybės interpretaciją. Bet ir paprasta introspekcija, ir daugelis psichologinių tyrimų liudija, kad žmogui dažnai labai sunku suvokti ir įvardyti savo tikruosius jausmus ir motyvus. Be to, natūralu tikėtis, kad klientas, kalbėdamas apie savo problemas, jų priežastis priskirs kitiems, o ne sau pačiam. Kaltės už savo bėdas atmetimas – labai dažnas žmogiškas reiškinys.

Daugelis Rogerso teorijos sąvokų tokios plačios ir neaiškios, kad sunku jas tiksliai apibrėžti. Pavyzdžiui, anot Rogerso, pats žmogaus organizmas žino, kokie yra įgimti jo poreikiai ir polinkiai, ir jais vadovaudamasis žino, kas jam ir fiziškai, ir psichologiškai naudinga. Bet taip ir lieka neaišku, kokios būtent yra tos žmogaus galimybės ir įgimti standartai, pagal kuriuos jis renkasi vieną ar kitą veiksma, ir iš kur jie kyla. Atidžiai skaitant Rogerso raštus, susidaro įspūdis, kad tai gali būti kažkoks biologinis ar genetinis pradai, bet nieko konkrečiau šiuo klausimu jis nerašo. Nepaisant to, ar pagrindas yra biologinis-genetinis, ar kažkokia įgimta kognityvinė savybė, jame turi būti ir žmonių giminei bendrų bruožų. Todėl neaišku, kodėl visą žmonių giminės patirtį reikia atmeti kaip individui nevertingą. O kai kurių tyrimų duomenys kelia abejonių dėl žmogaus įgimtų sugebėjimų pasirinkti, kas jam naudinga, o ne tik tuo momentu malonu. Pavyz-

⁴ *Rogerso neigiamas nusistatymas tėvų atžvilgiu pastebimas įvairiuose jo raštuose, bet ryškiausias jo sekėjų Eric Berne ir Thomas Harris sukurtoje transakcinėje analizėje, kurioje tėvai ir internalizuotas Tėvas/Motina asmenyje yra pavaizduoti kaip nepagrįstai reiklūs, kritiški, šurkštūs. Teigiamas ir vertingas poveikis vaiko gyvenimui visai neminimas, tarsi jo nebūtų arba tarsi jis būtų automatiška vaiko teisė, tad ir nevertas nei dėmesio, nei dėkingumo. Žr., pvz., Harris T. A., 1967. Rogerso priešiškas visuomeninėms, religinėms, švietimo įstaigoms aiškiausias jo knygoje Carl Rogers on Personal Power: Inner Strength and Its Revolutionary Impact, 1977.*

džiui, net toks paprastas dalykas kaip mityba: jei vaikams leidžiama rinktis, ką valgyti, jie dažnai pasirenka tai, kas jiems skanu, o ne tai, kas sveika.

Teiginys, kad visi aplinkos neribojami, autentiški žmogaus norai yra geri, kyla iš prielaidos, kad žmogus iš prigimties yra geras. Bet gali būti dvi tos gerosios žmogaus prigimties prasmės: kad žmogus iš prigimties yra linkęs daryti kitiems gera ir kad jis iš prigimties nelinkęs daryti kitiems bloga. Jei žmogus iš prigimties linkęs daryti kitiems gera, tai reikia kaip nors paaiškinti, iš kur kyla blogis pasaulyje. Rogersas sakytų, kad tai blogų (vaiko laisvę varžančių) tėvų ir blogos visuomenės padariniai. Bet tai ne atsakymas į klausimą, o tik jo atidėjimas. Juk tie tėvai ar visuomenė – irgi žmonės. Tai iš kur prasidėjo blogis? O jei prigimties gėrio samprata reiškia tik tai, kad žmogus, siekdamas patenkinti savo poreikius, nėra iš prigimties linkęs daryti kitiems bloga, tai Rogersas bus neatsižvelgęs į tai, kad žemės išteklių nėra beribiai, kad jų užtenka visiems visų norams patenkinti. O jei dviem žmonėms reikia to paties dalyko, tai koks dėsnis veikia tada? Rogerso teorija to nesugeba paaiškinti.

“Pilnai funkcionuojantis žmogus” yra tas, kurio sąmoninga savimonė, jo “aš”, yra autentiška, o imitavimas, sekimas kitų pavyzdžiu, anot Rogerso, tolygus buvimui nelaisvam, neautentiškam. Bet žmogui yra būdinga turėti įvairius tikslus ir užmojus, kurie kartais vienas su kitu kertasi. Kai kurie iš jų kyla iš šeimos, mokyklos ar religinio auklėjimo, kiti atspindi socialinės aplinkos, kultūros vertybes, dar kiti išsivystė iš jam svarbių asmenų nuomonių ir nuostatų. Bet kaip atskirti, kuris tų užmojų yra asmeniui autentiškas? Iš viso galima klausyti, ar žmogus bet kada gali būti laisvas nuo bet kokių įtakų? Jei visas įtakas reikia atmesti, tai kas lieka? Ar iš viso kas nors lieka?

Rogersas pripažįsta vertinga tik tai, kas natūraliai kyla iš žmogaus prigimties. Bet ir psichologinių, ir antropologinių tyrimų duomenys rodo, kad suaugusiųjų imitavimas yra vienas universaliausių vaikystės reiškinių. Reiškiny, kuris yra universalus – aptinkamas labai įvairiose ir skirtingose kultūrose, – paprastai laikomas natūraliu, sąlygotu ne kurios nors specifinės kultūros, bet pačios žmogaus prigimties. Bet, pasak Rogerso, tokį elgesį turėtume laikyti nenatūraliu, nes sekimas vidiniu savo prigimties nurodymu vedąs į autentiškumą, o imitavimas – į neautentiškumą. Rogerso teigimu, tik tai, ką žmogus pats suvokia, ką jis savyje išvysto, yra autentiška. Kitų nuomonės gali galioti tik jiems patiems, ne kam kitam. Nepaisant to, Rogersas aktyviai perša tam tikrą galvosena, tam tikrą gyvenimo būdą – šitaip prieštaraudamas savo paties pagrindinei tezei.

Daugelio Amerikos psichologų nuomone (dažnai tai minima net įvadiniuose psichologijos vadovėliuose), humanistinė psichologija yra labiau religija negu mokslas,

nes ji pagrįsta ne tiek aiškiomis, empiriškai patikrinamomis sąvokomis, kiek asmeniškais įsitikinimais ir filosofinėmis prielaidomis. Pavyzdžiui, Ney, šiaip jau labai nešališkai aptardamas Rogerso mintis, vis dėlto rašo: “Gali būti, kad [skaitytojas] turi iš anksto būti ‘tikintysis’, kad galėtų suprasti kai kurias Rogerso teorines sąvokas” [22, p. 173]. Vitzas knygoje “Psichologija kaip religija: savęs garbinimo kultas” (*Psychology as Religion: the Cult of Self-Worship*) aiškina: “Kai Rogersas rašo apie “besąlygišką savęs vertinimą”, kuris, anot Rogerso, yra idealioji žmogaus būseną ir kuris vyksta, kai asmuo “save taip suvokia, kad jokia jo patirtis nėra daugiau ar mažiau jo vertinama negu bet kuri kita”, ir “individas save patiria kaip vertinimo centrą”, – tai yra pamaldaus tikinčiojo įsitikinimo besąlygiška Dievo meile jam ir įsakymo žmogui stengtis ir Dievą besąlygiškai mylėti transformacija į [...] savęs garbinimą” [40, p. 79–80]. O Campbellas, argumentuodamas grynai iš materialistinės pasaulėžiūros ir sociobiologinės perspektyvos, ilgame žurnalo “American Psychologist” straipsnyje rašo, kad šių dienų psichologija “ne tik apibūdina žmogų kaip savanaudišką, bet [...] moko, kad jis toks turėtų būti” [5, p. 1104]. Visuomeninės tradicijos, įskaitant ir religines tradicijas, jo nuomone, išsivystė dėl to, kad jos buvo reikalingos žmonijos vystymosi raidoje, ir “psichologai bei kiti visuomeninių mokslų specialistai turėtų [į tas tradicijas] žiūrėti su pagarba, tikėdamiesi, kad kada nors [...], kai jų teorijos pribręš”, jie supras tų tradicijų vertę [5, p. 1105]. Bet “psichologai daugiausia pritaria savęs patenkinimui, o ne tradicinei savitvardai” ir “savo arogantišku įsitikinimu, kad dabartiniai psichologijos teiginiai – tai galutinės tiesos šiuo klausimu”, prisideda prie “nepaprastai vertingų visuomeninių saitų” žlugdymo [5, p. 1120]. Panašios kritikos yra ir daugiau [15; 18; 20; 41].

Nors teorinių problemų Rogerso modelyje yra labai daug ir daugelis jų buvo pačių Amerikos psichologų įvardytos, teorija, iš anksto teigiamai vertinanti bet kokį žmogaus norą, pateisinanti bet kokį elgesį ir atleidžianti jį nuo atsakomybės už bet kokį blogį, vis dėlto lieka patraukli. Nemaža dalis Amerikos visuomenės ją su entuziazmu priėmė ir per pastaruosius tris dešimtmečius ji ten paliko itin ryškius, dažnai neigiamus pėdsakus.

Humanistinės psichologijos idėjos darė didžiausią įtaką ir bene daugiausiai žalos Amerikos švietimo sistemai. Johnas Dewey, progresyvosios pedagogikos pradininkas, rašė: “[...] paties vaiko instinktai ir galios teikia medžiagos ir duoda pradžią visam švietimui” [11]. Jei būtų apsiribota tik tuo, tai dar nieko. Mokymasis tikrai sėkmingiausias tada, kai mokomoji medžiaga atitinka besimokančiojo sugebėjimus ir sutampa su asmens polinkiais ir jau turimomis žiniomis. Bet kadangi, anot Dewey, “praectis yra tik klaidų rinkinys”, o vaikas – tai raktas į ateitį, jis “turi būti išlaisvintas iš pasaulio priešpaudos ir visko, kas yra kultūroje negyva” [10, p. 88].

Rogersui, universitete “išsilaisvinsiam” iš savo tėvų įsitikinimų, Dewey idėjos labai tiko. O prie jų jis dar pridėjo ir savo teorijos pritaikymą. Vaiko negalima versti mokytis. Jei jam mokymasis nepatinka, matyt, jam tai nevertinga. Priverstinis mokymas darys vaikui psichinę žalą. Negalima vaikui nurodinėti, kas vertinga ir kas ne. Vaikas pats savarankiškai turi išvystyti savo idėjas ir vertybes. Pagrindinė mokytojų užduotis – vaiką besąlygiškai vertinti ir sudaryti sąlygas, kurioms padedant jis išvysto kuo stipresnę teigiamą savęs vertinimą (*self-esteem*) [26].

Abrahamas Maslowas, pats anksčiau propagavęs humanistines idėjas ir savęs įgyvendinimo svarbą, vėliau, 1970 metais, rašė vis dėlto klydęs: “Jauni žmonės savęs neįgyvendina. [...] Jie dar neišmokę kantrybės, jie dar nesupratę savo ir kitų blogio, jie dar neturi pakankamai žinių, kad būtų atviri galimybei tapti išmintingais; jie dar neįgavę drąsos būti nepopuliarūs, nesigėdyti būti atvirai dori...” [19]. Bet Kilpatrickas, pat būdamas pedagogas, knygoje “Kodėl Jonukas nesugeba atskirti gera nuo bloga” (“*Why Johnny Can’t Tell Right from Wrong*”) rašo, kad maždaug nuo septintojo dešimtmečio progresyvosios pedagogikos ir humanistinės psichologijos įtaka buvo ryškiai kone visuose Amerikos pedagogikos fakultetuose. Jis ir pats ją patyręs ir iš pradžių ja žavėjęsis. Bet po daugelio pedagoginės patirties metų jis nusprendęs, kad ši mokyimo sistema neteikia reikiamo išsilavinimo bei įgūdžių ir ne tik neišvysto charakterio, bet jį tiesiog deformuoja ir laisvai kritikuodama tėvų auklėjimo pastangas jas neteisėtai griaua [13].

Rogerso idėjoms pateisinti kartais naudojamosi vadinamuoju Pigmalijono efektu. Tai pakartotais tyrimais patvirtintas reiškinys: jei žmogus ~~mitą~~ mitą asmenį vienaip ar kitaip vertina, iš jo tikisi vienokio ar kitokio elgesio, jo paties elgesys antrojo atžvilgiu subtiliai pasikeičia, ir tie subtilūs, dažnai nei pirmojo, nei antrojo asmens nesuvokti elgesio pasikeitimai sukelia kaip tik tokį elgesį, kokio tikėtasi. Pavyzdžiui, jei mokytojas mano, kad mokinys negabus, tai net jam ypatingai stengiantis tam “nevykėliui” padėti, rezultatas dažnai būna menkesnis, negu būtų buvęs, jei mokytojas nebūtų turėjęs jokios nuomonės apie mokinio sugebėjimus arba būtų manęs, kad mokinys sugeba gerai mokytis. Jei tėvas ar motina mano, kad jų vaikas nepatikimas ir suktas, tai vaikas dažnai toks ir tampa, nors iš pradžių toks ir nebuvo. Kitaip sakant, daugeliu atvejų ko tikiesi, to ir sulauksi. Bet Pigmalijono efektas – tai ne tas pat, kaip Rogerso peršamas besąlygiškas teigiamas vertinimas. Pigmalijono efektas pasireiškia, kai tikimasi iš kito kokio nors konkretaus elgesio ar sugebėjimo – kad kitas bus gabus ar kvailas, darbštus ar tinginys, draugiškas ar priešiškas. Pigmalijono efektas remiasi subtiliai perduodamais asmens charakterio vertinimais ir elgesio standartais. O pagal Rogerso nuro-

dymą, reikia ne ko nors konkretaus tikėtis, bet iš anksto teigiamai vertinti bet kokią žmogaus elgesį, bet kokią saviraišką. Tačiau viską iš anksto teigiamai vertinti reiškia kaip tik nieko konkretaus nesitikėti, neduoti asmeniui jokių vertybinių standartų, kurių jis galėtų siekti.

Amerikoje viešajam švietimui visada buvo išleidžiamos milžiniškos pinigų sumos. Nuo 1960 iki 1991 metų, net atsižvelgiant į infliaciją, jos, anot buvusio Amerikos švietimo ministro Williamo Bennetto, dar patrigubėjo. Bet mokslo lygis ir mokinių žinios ir įgūdžiai per tą laiką gerokai nusmuko [3]. 1987 m. parengtos dokumentinės televizijos programos „Illiteracy in America“ duomenimis, 13 proc. suaugusiųjų (virš 21 metų) Amerikoje – visiškai analfabetai, o dar 13 proc. – vadinamieji funkciniai analfabetai. Nors ir mokėdami vargais negalais atskirti vieną raidę nuo kitos, jie nesugeba perskaityti ir suprasti parduotuvių reklamų ar užpildyti anketų darbui gauti. Vadinas, daugiau negu ketvirtis amerikiečių nemoka visuomeniniam gyvenimui reikalingu lygiu skaityti ir rašyti. Bet tai ne dėl to, kad jie nelanke mokyklų. Amerikoje visi privalo lankyti mokyklą ir gimnaziją, bent iki baigs šešioliktuosius metus. Tąd tie 26 proc. yra mokęsi, ir didžioji dauguma jų net turi gimnazijos diplomus. Nusivylę šitoliu švietimu, vis daugiau tėvų dabar savo vaikus siunčia į privačias mokyklas arba reikalauja valdžios leidimo visai neleisti jų į mokyklas, o mokyti namie.

Bet negalima sakyti, kad humanistinės psichologijos veikiami mokiniai Amerikoje nieko neišmoko. Jie išmoko, kad „niekas man negali nustatyti, kaip aš turiu galvoti“, „aš turiu išmokti save mylėti“, „aš tik už save atsakingas“, „man nereikia jaustis kaltam“, „aš galiu būti bet kuo, kuo tik noriu“, o jei nepavyksta, tai jau kitų kaltė. Masinis „humanistinis“ švietimas išmokė tėvus neauklėti vaikų, nes paaugę jie patys apsispręs, kuo tikėti, kokios bus jų vertybės; kol vaikai dar visai maži, juos reikia apsaugoti nuo fizinės žalos ir po to duoti visišką apsisprendimo laisvę. O vis dėlto vėliau atlikti tyrimai parodė, kad nors per griežtų, autokratiškų tėvų vaikai dažnai užauga nepasitikintys kitais, baugštūs, nesavaranikiški, – viską leidžiančių tėvų vaikai irgi ne kaip išsivysto. Suaugę jie dažnai būna egocentiški, priešgynos, pernelyg emociingi, impulsyvūs, nuotaikų valdomi, be savitvards [2].

“Pilnai funkcionuojančio žmogaus” idealo veikiamos išpopuliarėjo vadinamosios susitikimo grupės (*encounter groups*). Tai humanistinės pakraipos psichologų ir psichiatrų vedamos grupės, kuriose dalyvaujantys asmenys skatinti atmesti visus tradicinius tarpasmeninius santykius saistančius varžtus, išreikšti tikruosius savo jausmus ir norus, būti spontaniški [27]. Grupės buvo taikomos ne psichiškai sutrikusiesiems žmonėms, bet žmonėms, siekiantiems „susipažinti su savimi“ ir „išmokti būti autentiškes-

niems, gyventi pilnavertiškesnį, vertingesnį gyvenimą”. Maždaug po 10 metų tokių grupių veiklos atliktas tyrimas vertino jų efektyvumą, ir buvo pamatyta, kad beveik 10 proc. dalyvaujančiųjų “patyrė reikšmingą psichinę žalą”. [17, p. 174] Vėliau darytais tyrimais nustatyti panašūs rezultatai, ir susitikimo grupių bei dar pavojingesnių panašių grupių variantų populiarumas Amerikoje išblėso⁵.

Lietuvoje jau irgi yra panašių grupių, ir esu girdėjusi, kad keliais konkrečiais atvejais ir čia yra pasitaikę dėl dalyvavimo jose iškilusių psichologinių problemų. Sprendžiant iš kai kurių klinikinių psichologų rengimo programos elementų, iš “Psichologijos žodyno” (1993) humanistinės teorijos bei metodų apibūdinimų ir iš kai kurių psichologinės konsultacijos įstaigų veiklos, man atrodo, kad pernelyg nekritiškai žiūrima į Rogerso teorijas ir pernelyg neatsargiai taikomi jo metodai.

Rašydamas apie santuokas Rogersas teigia, “kad santykiai tarp vyro ir moters yra prasmingi ir verti išlaikyti, tik jeigu jie kiekvienam asmeniui leidžia augti ir vystytis” [29, p. 10]. O apie vedybinius įsipareigojimus jis rašo, kad “jie negali būti įpareigojantys, jei santuoka neduoda individams pasitenkinimo”. Tokiu atveju “išviršinio įsipareigojimo vertė”, anot Rogerso, yra “nulis” [29, p. 200]. Pažymėtina, kad nedirektivosios pakraipos psichoterapeutai, pažeisdami savo pačių nedirektyvumo nuostatą, ir Amerikoje, ir, kaip girdėjau, jau ir čia, Lietuvoje, neretai yra klientams reiškę nuomonę: jei santuoka nemaloni, skyrybos būtų “vertingesnė” alternatyva, negu gyvenimas santuokoje.

Santuokos įsipareigojimas yra valios veiksmas, sprendimas, tačiau tas sprendimas yra geidžiamas, jei sutuoktinius jungia meilė. Bet meilės pagrindas – tai grožėjimasis kitu, gėrėjimasis jo savitomis ypatybėmis. Pradėjus suvokti kito asmens vidinį grožį ir gerumą, išsivysto noras dar geriau jį pažinti, dar labiau prie jo priartėti, dar labiau ir save atverti kito pažinimui. Bet jei žmogus įsitikinęs ar įtikintas, kad jis turi kreipti dėmesį tik į save, tik savimi rūpintis, tik savimi gėrėtis, tai kitam nebelieka dėmesio, ir gėrėjimasis kitu pasidaro beveik neįmanomas. Bloomas yra rašęs apie romantikos ir intymumo išnykimą Amerikoje [4]. Tai daugiausia savęs įgyvendinimo idėjų išpopuliarinimo padarinys.

⁵ Pažymėtina, kad šiame tyrime grupių vadovais buvo patyrę psichologai ir psichiatrai, kolegų apibūdinti kaip ypač kompetentingi. Grupių dalyviai buvo garsiojo Stanfordo universiteto studentai. Tie, kuriems kilo psichinių problemų, buvo nuodugniai ištirti, ir visi, kurių problemos galėjo būti kilusios dėl kitokių priežasčių, buvo išbraukti iš patyrusių žalą dėl grupių įtakos skaičiaus. Užsiėmimams pasibaigus apklausinėti grupių vadovai, net sužinoję, kad kai kurie dalyviai buvo neigiamai paveikti, dažniausiai nesugebėdavo jų įvardyti. Kitai sakant, skriaudų pasitaikydavo net idealiomis sąlygomis, o vadovai buvo taip įsitikinę savo teorijų ir metodų teisingumu, kad net nesugebėdavo įžvelgti problemų.

Net knygoje apie santuoką “Tapimas partneriais: santuoka ir jos alternatyvos” (“*Becoming Partners: Marriage and its Alternatives*”) Rogersas rašo ne apie meilę ar atsakomybę kitam, o tik apie lytinį suderinamumą, apie keitimąsi vaidmenimis, apie išmokimą pasitikėti savimi ir tik po to – kitu. Bet sunku tą pasitikėjimą kitu išlaikyti, jei jo (ar jos) pažadai galioja tik tol, kol jam (ar jai) tai tinka ir patinka. O jei vedybiniai pažadai tik tiek reiškia, kam iš viso tuoktis? Amerikoje, atrodo, daug kam atsakymas ir buvo toks: iš tikrųjų nėra prasmės. Per pastaruosius tris dešimtmečius santuokų sumažėjo 25 proc., o skyrybų padvigubėjo. Nepaisant gimimų kontrolės ir abortų dažnumo, o tai irgi pagrįsta asmeniško apsisprendimo laisvės pirmumo samprata, nuo 1960 iki 1991 metų netekėjusioms moterims gimusių vaikų skaičius pakilo nuo 5 iki 30 proc. (tarp baltųjų nuo 2 iki 22 proc., tarp juodųjų, tarp kurių teigiamo savęs vertinimo idėjos ypač pabrėžiamos ir paplitusios, – nuo 23 iki 68 proc.) [3, p. 46–49]. Vadinas, nors vaikai dar kartais pageidaujami, santuoka – nelabai.

Bet gimus vaikams kartais pasirodo, kad jie neduoda laukto pasitenkinimo ir jų poreikiai varžo tėvų, ypač motinos, potencialo vystymąsi ir saviraišką. Per pastaruosius 25 metus keturis kartus padidėjęs paauglių savižudybių skaičius, ypač pasiturinčiose šeimose, aiškinamas daugiausia tuo, kad tėvai vaikus apipila materialiomis gėrybėmis, bet neskiria jiems asmeniško dėmesio. O vaikų fizinio žalojimo dažnumas, ypač vargingesnėse šeimose, Amerikoje yra pasiekęs tokį lygį, kad tuo susirūpino net Amerikos medikų asociacija.

Jei kiekvienas turi ne tik teisę, bet tiesiog pareigą save išreikšti, tai natūralu daryti išvadą, kad reikia šalinti bet ką, kas tik pastoja kelią tai saviraiškai ir norų įgyvendinimui. O jei iš to kyla koks blogas veiksmas, tai kaltas ne tą veiksmą padaręs asmuo, bet tie, kurie su juo netinkamai elgėsi, kurie jam pastoja kelią į pasitenkinimą, ypač tėvai, sutuoktiniai ir apskritai pasitenkinimui bei geram gyvenimui sąlygų nesuteikianti visuomenė. Anksčiau amerikiečių kartą Skinneris mėgino mokyti, kad žmogus negali būti laikomas atsakingu, nes jis iš prigimties nėra laisvas. O Rogersas jų vaikams ir vaikaitams aiškino, kad žmogus turi būti laisvas, bet vis tiek negali būti laikomas atsakingas. Pasisavinęs egzistencialistų teigiamas žmogiškos laisvės ir autentiškumo sampratas, Rogersas atsisakė mokėti jų kainą – atsakomybę už savo sprendimus ir veiksmus.

Tad gal nėra ko stebėtis, kad neseniai prisiekusiųjų teismas išteisino Damieną Williamsą, kuris Los Angeles riaušėse iš kabinos ištraukė ir sumušė atsitiktinai į riaušių rajoną patekusį sunkvežimio vairuotoją Reginaldą Denentą, nors visas tas įvykis ten pasitaikiusio asmens buvo įrašytas į vaizdajuostę. Mat Williamsas buvęs į rasinių riaušių sukūrį įtraukta auka.

Ar kad Lorena Bobbitt, nupjovusi miegančiam savo vyrui varpa, galėjo įtikinti prielikusiųjų teisumą, kad ji už tai neatsakinga: pats vyras kaltas, nes reikalavo lytinių santykių, bet nesugebėjo jos lytiškai patenkinti.

Ar pagaliau kad teisiant brolius Menendezus, sušaudžiusius savo tėvus, kai tie namie žiūrėjo televizorių, ir prisipažinusius, jog jie tikrai tai padarė, du atskiri prisiekusiųjų teismai negalėjo priėti išvados, kad paaugliai kalti. Mat jų advokatė sugebėjo įtikinti, kad žudynės buvo pačių tėvų kaltė, nes jie neskyrę sūnams pakankamai dėmesio ir nesugebėję jiems parodyti, kad blogas elgesys neša blogus padarinius, na, ir gal dėl to, kad tėvas šešiolikmečiui Lyle padovanojo ne norimą automobilį *Porche*, o tik *Alfa Romeo*. (Praėjus keletui dienų po tėvų nužudymo, Lyle pats už 70 000 dolerių *Porche* nusipirko.) Pasak žurnalistės Margaret Carson, teisumą šiek tiek šokiravo tik Eriko pasisakymas, kad jis jautęs meilę motinai, kai pridėjęs šautuvą prie jos veido spaudė gaiduką.

Carlson kelia retorinį klausimą: “Kaip iš visuomenės, nepriimančios jokių pasiteisinimų, mes išsivystėme į tokią, kuri priima kiekvieną paaiškinimą; iš visuomenės, kuri atskiria gerį nuo blogio, iki tos, kuri viską supranta ir nieko nebaudžia?” [6, p. 76]. Atsakymas, manau, tas, kad humanistinės psichologijos veikiama Amerikos viešoji nuostata tapo tokia, jog kiekvienas, kurio norai ne visada buvo patenkinti, laikomas nuskriaustu, ir jog laisvė nebesiejama su ribomis ir atsakomybe.

Šiuos įvykius pasakoju ne dėl to, kad noriu šokiruoti ar sudaryti įspūdį, kad visi amerikiečiai, apsivaigę nuo Rogerso idėjų, yra tapę savanaudžiais smurtininkais. Taip nėra. Didžioji jų dauguma, man atrodo, yra dori, atsakingi žmonės. Bet man taip pat atrodo, kad daugelis jų elgiasi dorai, nes dėl savo šeimos, bažnyčios, privačios mokyklos auklėjimo ir dar ne visai nuslopinto sąžinės balso sugeba atsispirti populiarioms visuomenėms nuostatoms arba kartais elgiasi dorai nepaisydami tų nuostatų. Tokiais atvejais jų elgesio standartai ir jų kartojamos populiarios “tiesos” tiesiog nesiderina.

Nepaisant minėtų atvejų, Amerikos visuomenės likimu aš per daug nesirūpinu. Jau vien tokių atvejų iškėlimas į viešumą, pasipiktinimas, priežasčių ir išeičių ieškojimas rodo, kad Amerikos visuomenėje šie ekscesai jau suvokti. Man rūpestį kelia Lietuvos padėtis. Čia, mano manymu, ir netolimos praeities sąlygos, pernelyg pabrėžusios priverstinį “mes”, ir kai kurios dabartinės nuostatos, pabrėžiančios vien tik pareigą ir atsakomybę bei paneigiančios individo vertę ir poreikius, sudaro itin derlią dirvą besaikio “aš” prasiveržimui.

SINTEZĖ

Biheviorizmo ir humanistinės psichologijos žmogaus prigimties modeliai, atrodo, piešia visiškai skirtingus atvaizdus. Skinnerio žmogų galima prilyginti aplinkos minikomam moliui arba aršiai už būtį kovojančiai žiurkutei, o Rogerso žmogus yra gėlė, kurios vienintelis troškimas – pražydėti puikiausiu žiedu. Abu vienodai lengva kritikuoti teoriškai. Pagrindinė Skinnerio klaida ta, kad jis per daug pasikloviė indukcinio metodu, gyvūnų tyrimų rezultatus apibendrinamas žmonėms ir kai kuriuos žmonių elgesio atvejus – visai žmogaus prigimčiai, o Rogersas savo žmogaus prigimties modelį pagrindė empiriškai nepatikrintomis ir iš esmės nepatikrinamomis, kone tikėjimo reikalaujančiomis prielaidomis: kad žmogaus prigimtyje egzistuoja tik gėris ir kad kiekvienas asmuo yra toks savitas, jog nei istorija, nei kitų žmonių patirtis jam nieko negali pasakyti. Tačiau abi teorijos atitiko epochą ir kartu formavo žmonių galvoseną, tad vien dėl to jos, ypač jų sąsajos, vertos rimto dėmesio.

Skaitydama paskaitas psichologijos ir verslo studentams, esu pastebėjusi, kad verslo studentai paprastai nelinkę į introspekciją. Jiems žmogus yra resursas darbui atlikti ir pelnu gauti. Žmogus jiems yra priemonė. Žmogus – tai kitas žmogus. Ir jie lengvai supranta ir pasisavina biheviorizmo dėsnius, kurie jiems atrodo tiesiog savaime aiškūs. Tuo tarpu psichologijos studentams būdinga labai domėtis savimi. Į psichologiją jie dažnai pakrypsta norėdami save geriau suprasti, rasti juos apibūdinančių ir jiems priimtina žmogaus modelį. Beveik visi psichologijos studentai mėgsta humanistinę psichologiją ir laiko ją juos pačius apibūdinančia.

Biheviorizmas nedaro esminio skirtumo tarp žmogaus ir gyvulio: kiekvienas mėgina kontroliuoti kitą, paversti jį savo pasitenkinimo priemone, jį sudaiktinti. Biheviorizmo žmogus yra objektas, kuriuo galima pagal savo norą ir supratimą manipuluoti. O humanistinėje psichologijoje žmogus turi teises, kurias kiti privalo gerbti, turi poreikius, kuriuos pasaulis privalo patenkinti. Žmogus yra ne objektas, bet subjektas ir jo pasaulis sukasi apie jį, o kito pasaulio jam nėra. Humanistinės psichologijos žmogus, tapdamas savo gyvenimo centru ir prasme, vieninteliu teisėtu savo gyvenimo vertintoju, mėgina pats save sudieivinti. Taigi humanistinėje psichologijoje žmogus yra subjektas, o biheviorizme – objektas. Ir taip jiedu susiderina, nes biheviorizmas apibūdina “tave”, o humanistinė psichologija – “mane”.

Tarp universiteto studentų, o neretai ir konsultaciniame darbe bendrovėse esu dažnai girdėjusi, kaip tie patys žmonės vartoja ir bihevioristinės, ir humanistinės kilmės

posakius. Pavyzdžiui, kai jie pasitiki savo padėtimi ir jų dėmesys nukreiptas į kitus, jie savo elgesį savo pačių atžvilgiu aiškina sakydami “You have to look out for number one” (“Reikia rūpintis svarbiausiuoju”, t. y. savimi), o apie kitus sako: “You can’t let them get away with it” (“Negali leisti, kad jiems tai baigtųsi geruoju”). Bet kai jie patys netvirtai jaučiasi, kai būna kritikuojami ar kaltinami, kai jų dėmesys nukreiptas į juos pačius, jie aiškina: “No one can tell me what to do” (“Niekas negali nustatyti, kaip aš turiu elgtis”), “Everybody’s got a right to his opinion” (“Kiekvienas turi teisę į savo nuomonę”), “Nobody’s gonna make me feel guilty” (“Niekas neprivers manęs jaustis kaltu”). Tad ir kasdieninėje vartosenoje, dažnai tame pačiame asmenyje, biheviorizmo tezės dominuoja kalbant apie kitus ar savo elgesį su kitais, pačiam save jaučiant kaip subjektą, o kitus – kaip objektą, tuo tarpu humanizmo tezės – teisinant save ar reikalaujant sau laisvės, jaučiantis nuvertintam, paverstam objektu ir stengiantis atstatyti savo, kaip subjekto, statusą.

Bet abiejose teorijose glūdi ir savęs sudaiktinimo pradai. Biheviorizme kitas, kaip asmens pasitenkinimo priemonė, yra sudaiktinamas. Bet tuo žmogus sudaiktina ir pats save. Didysis visuomenės inžinierius, savo nuožiūra manipuliudamas kitais, stoja į Dievo vietą. Bet pagaliau ir jis turi prisipažinti esąs tos pačios žmonijos narys ir aplinkos įtakos produktas. O humanizme tas “aš”, kurį reikia patenkinti, kurį reikia aktualizuoti ir realizuoti, kurį reikia išreikšti ir apginti, pasidaro tolygus vertingai nuosavybei – daiktui. “Am I having fun yet?” – klausiamo amerikiečių posakiu. “Ar man jau smagu?” Subjektui to nereikėtų klausti.

Visuomenė, kur biheviorizmo ir humanizmo sampratos taip lengvai sugyvena, yra individualistinė visuomenė, ir čia iš esmės egzistuoja tik “aš” ir “kiti”. Nenuostabu, kad pastaruosius kelis dešimtmečius Amerikoje dešimteriojai padaugėjo depresijos atvejų – depresijos, susijusios su bendromis vertybėmis pagrįstų visuomeninių ryšių ir iš jų kylančios prasmės bei socialinės atramos praradimu [33]. O abi teorijos ne tik atitinka tą individualistinę sampratą, bet ir patvirtina bei sustiprina ją. Abiejose žmogus pats nusprendžia, kas jį patenkina, kas jam vertinga, kas jam gera ar bloga. Pati gėrio ir blogio sąvoka abiejose teorijose redukuojama į asmenišką gėrį – pasitenkinimą ar asmenišką blogį – nemalonumą. Jokios absoliučios, visus bendrai siejančios ir visų bendrai priimtos gėrio ar blogio sampratos nėra.

Abiejose teorijose taip pat atsisakoma asmenišką atsakomybę už savo elgesį. Tačiau individualistinėje visuomenėje vidinės moralinės atsakomybės nėra negali būti. Atsakomybė reiškia atskaitą kitam asmeniui už savo laisvai atliktus veiksmus. Pati vidinės atsakomybės sąvoka pagrįsta realių ir lygiaverčių būtybių santykio tikrove.

Bet individualistinėje visuomenėje žmogus yra vienas, nes kiti – tik amorfinis “kiti”. Tad ir atsakomybė tik juridinė, bausmių grėsmės palaikoma samprata, kurios paisoma tik baimei veikiant.

Pagaliau tų dviejų teorijų raida deformavo ir šitaip iš esmės panaikino kaltės ir gėdos sampratas. Skinneris apie kaltę nerašė, nes, anot jo, nėra nei blogio, nei gėrio, o tik tai, kas apdovanojama, ir tai, kas neapdovanojama arba baudžiama. Tad Skinnerio suvoktame pasaulyje kaltė gali būti tik etiketė, kuria kiti naudojasi, norėdami nurodyti, kad kieno nors elgesys yra nepriimtinas ir bus baudžiamas. Čia kaltė gali turėti tik juridinę prasmę: kaltė – tai baustinas nusižengimas visuomenės taisyklėms, įstatymams. Kai nepriimtinas elgesys kontroliuojamas ne juridiškai, bet socialiai, galima kalbėti apie gėdą – nemalonų jausmą, kylantį iš kitiems nepriimtino elgesio sukulto neigiamo vertinimo. Tad Skinnerio sistemoje kaltė ir gėda dar turi šiokią tokią prasmę, bet tik išorinės kilmės. Vidinio kaltės ar gėdos jausmo biheviorizme negali būti, nes nėra vidinių moralinių sampratų. Bet net ir išorinės kaltės ar gėdos jausmas nemalonus. Todėl Rogersas atitaisė Skinnerio sampratos trūkumą. Jo autonomiškasis, pilnai funkcionuojantis žmogus, kurio vertinimo centras yra jis pats, atsisako priimti kitų vertinimus kaip prasmingus, šitaip atmesdamas ir jų neigiamus vertinimus. Jam gėdos jausmas yra patologijos simptomas, kurį reikia gydyti. O kaltės jausmas jam visai neįmanomas, nes jis iš anksto žino, kad visi jo laisvi veiksmai yra geri ir kad bet koks blogas elgesys yra kitų kaltė. Visuomenė, kurioje kaltės ir gėdos sąvokomis naudojama kaip priemonėmis manipuluojant kitais, yra represyvi visuomenė, ir čia galima tikėtis paklusimo arba priešinimosi. Bet visuomenė, visai atmetanti kaltės ir gėdos teisėtumą, – tai visuomenė, kuri tiesiog skatina savivaliavimą.

Lietuvoje, man atrodo, jau esama bihevioristinės būsenos. “Dabartinės lietuvių kalbos žodyne” (1993) *kaltė* apibūdinta kaip “nusikaltimas, nusižengimas”, *nusikaltamas* – “įstatymo uždraustas, baudžiamas, neleistas, padarytas kaltai”, *nusižengti* – “padaryti nedidelį įstatymo pažeidimą, baudžiamą drausmine ar administracine tvarka”. Kitaip sakant, kaltė – ne vidinė būseną, kylanti iš suvokimo, kad padaryta kas nors bloga, o tik įstatymų pažeidimas ir bausmės grėsmė.

Panašiai DLKŽ aptariama ir *gėda* – “nemalonus jausmas dėl peiktino pasielgimo”. Bet žodžio *peiktinas* vartojimas rodo, kad tai iš išorinio vertinimo kilęs jausmas. Lietuvoje gėdinimas – dažnas reiškinys. Sovietinės santvarkos “kolektyviniai prasikaltusių asmenų apsvartymai”, vieši papeikimai ir pasmerkimai, vėliau skandavimas “gėda, gėda”, dabar autobusuose ir troleibusuose dažnas kitų gėdinimas – tai gryni bihe-

violistinės kontrkontrolės metodai. Tačiau vieši gėdinimai sukelia tik gynybiškumą ir priešišumą. Jais atkeršijama už padarytą nuoskaudą, šitaip ją pateisinant. Trūksta vidinės sampratos: esu padaręs nemalonumą, kitą įskaudinęs, netinkamai su kitu elgėsis. Tik kai gėdos ar kaltės jausmas kyla iš vidaus, kai jis pagrįstas kito, kaip žmogaus, vertės pripažinimu ir liūdesiu dėl kitam padaryto nemalonumo ar nuoskaudos, tik tada gėdos ar kaltės jausmas gali vesti į nuosirdžias pastangas kontroliuoti ir keisti savo paties elgesį.

Nenoriu sudaryti įspūdžio, kad manau, jog bausmėms negali būti vietos tinkamoje visuomeninėje santvarkoje. Pripažindama laisvos valios tikrovę, turiu pripažinti ir galimybę, kad kartais žmogus laisvai pasirinktų blogį, ne gėrį. Dėl to net ir idealiai auklėjant, net ir idealiai tvarkomoje visuomenėje nusikaltimas yra numatoma realybė. Tačiau man atrodo, kad grasinimai ir bausmės turėtų būti paskutinė, o ne pirmutinė auklėjimo ir elgesio kontroliavimo priemonė.

Jei dabartinę Lietuvą galima apibūdinti kaip esančią biheviorizmo būsenoje, tai galima tikėtis, kad čia, kaip ir Amerikoje, žmogaus sudaiktinimas ir iš esmės išorinė elgesio kontrolė sudarys sąlygas, kur humanizmo idėjos atrodys patrauklios ir pageidaujamos. Jo pradai – smaguriavimas piktinimusi, reikalavimas teisių be atsakomybės, laisvę ir ramybę žadančių sektų išpopuliarėjimas, įvairių saviraiškos grupių madingumas, bėgiojimas pas įvairius “žmogiškojo potencialo specialistus” – jau yra Lietuvos visuomenėje.

Save mylėti yra natūralu, ir tėvų elgesys, kai vaikas nuvertinamas ir jame sužlugdomas savęs vertinimas, tikrai smerktinas, o savęs nevertinimas, savęs nemylėjimas – tai liga, kurią reikia gydyti. Tokio gydymo prireikus ir humanistinės psichologijos metodai gali turėti vertę. Bet kaip medicinoje, taip ir psichologijoje geriau profilaktika negu ligos gydymas. Profilaktika mums, kaip psichologams, šiuo atveju būtų atmesti egoizmą skatinančias individualistines žmogaus prigimties sampratas ir mokyti savo studentus ir visuomenę, kad kelias ne tik į savo, bet ir į visuomenės psichinę sveikatą ir pasitenkinimą reikalauja supratimo, kad žmoguje yra ir gėrio, ir blogio pradų; vystymo savyje ir savo vaikuose ne tik saviraiškos, bet ir savitvarkos, ir ieškojimo būdų kitą suprasti, kitą pamilti, kitu rūpintis, už kitą jausti atsakomybę.

Literatūra

1. Ayer A. J. *The Origins of Pragmatism*. London: Macmillan, 1968.
2. Baumrind D. *Parental Disciplinary Patterns and Social Competence in Children // Youth and Society*. 1978. Vol. 9. P. 239–276.
3. Bennett W. *Index of Leading Cultural Indicators: Facts and Figures on the State of American Society*. New York: Simon & Schuster, 1994.
4. Bloom A. *Love and Friendship*. New York: Simon & Schuster, 1993.
5. Campbell D. *On the Conflicts Between Biological and Social Evolution and Between Psychology and Moral Tradition // American Psychologist*, Dec. 1975. P. 1104.
6. Carlson M. *That Killer Smile // Time*, Feb. 7, 1994.
7. Cassirer E. *The Philosophy of the Enlightenment*. Boston: Beacon Press, 1995.
8. Cosgrove P. B. F. *Skinner's Behaviorism*. Grand Rapids, MI: Zondervan, 1982. P. 136.
9. Deci E. L., Ryan R. M. *Intrinsic Motivation and Self Determination in Human Behavior*. New York: Plenum Press, 1985.
10. Dewey J. *Democracy and Education*. New York: Macmillan, 1916.
11. Dewey J. *My Pedagogic Creed*. Wash. D. C.: The Progressive Education Association, 1929.
12. Harris T. A. *I'm OK – You're OK*. New York: Harper & Row, 1967.
13. Kilpatrick W. K. *Why Johnny Can't Tell Right From Wrong*. New York: Simon & Schuster, 1992.
14. Kipnis D. *The Powerholders*. Chicago: The University of Chicago Press, 1976.
15. Lasch Ch. *The Culture of Narcissism*. New York: Norton, 1979.
16. Lepper M. R., Greene D. & Nisbett R. E. *Undermining Children's Intrinsic Interest with Extrinsic Reward: A Test of the "Overjustification" Hypothesis // Journal of Personality and Social Psychology*. 1973. Vol. 28. P. 129–137.
17. Liberman M. A., Yalom D., Miles M. B. *Encounter Groups: First Facts*. New York: Basic Books, 1973.
18. Marin P. *The New Narcissism*. Harper's, October, 1975.
19. Maslow A. H. *Motivation and Personality*. 2nd ed. New York: Harper & Row, 1970.
20. Menninger K. *Whatever Became of Sin?* New York: Mantam Books, 1978.
21. Miller G. A. *Psychology: The Science of Mental Life*. New York; Harper, 1962.
22. Nye R. D. *Three Psychologies*. 2nd ed. Monterey, CA: Brooks/Cole Publ. 1981.

23. Parlof M. B., Waskow I. E., Wolfe B. E. Research on Therapist Variables in Relation to Process and Outcome // S. L. Garfield and A. E. Bergin (Eds.). *Handbook of Psychotherapy and Behavior Change: An Empirical Analysis*. (2nd ed.). New York: Wiley, 1978.

24. Rogers C. R. *Client-centred Therapy: Its Current Practice, Implications, and Theory*. Boston, Ma: Houghton Mifflin, 1951.

25. Rogers C. R. *On Becoming a Person*. Boston, Ma: Houghton Mifflin, 1961.

26. Rogers C. R. *Freedom to Learn: A View of what Education Might Become*. Columbus, Ohio: Merrill, 1969.

27. Rogers C. R. *Carl Rogers on Encounter Groups*. New York: Harper & Row, 1970.

28. Rogers C. R. *Toward a Modern Approach to Values: The Valuing Process in the Mature Person* // C. R. Rogers and B. Stevens (Eds.). *Person to Person: The Problem of Being Human*. New York: Pocket Books, 1971.

29. Rogers C. R. *Becoming Partners: Marriage and Its Alternatives*. New York, 1972, P. 10.

30. Rogers C. R. *Carl Rogers on Personal Power: Inner Strength and Its Revolutionary Impact*. New York: Dalacorte Press, 1977.

31. Sagal P. T. *Skinner's Philosophy*. Washington, DC: University Press of America, 1981.

32. Schaeffer F. *Back to Freedom and Dignity*. Dowers Grove, IL: Inter Varsity Press, 1972.

33. Seligman M. E. P. *Why is There So Much Depression Today? The Waxing of the Individual and the Waning of the Commons* // G. Stanley Hall Lecture Series, 9. Washington, DC: American Psychological Association, 1989.

34. Skinner B. F. *Walden Two*. New York: Macmillan, 1948.

35. Skinner B. F. *Science and Human Behavior*. New York: Macmillan, 1953.

36. Skinner B. F. *Verbal Behavior*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1957.

37. Skinner B. F. *Beyond Freedom and Dignity*. New York: Knopf, 1971.

38. Skinner B. F. *About Behaviorism*. New York: Knopf, 1974.

39. Trublood E. *Philosophy of Religion*. Grand Rapids: Baker, 1973.

40. Vitz P. C. *Psychology as Religion: The Cult of Self-worship*. Grand Rapids, MI, 1977.

41. Wallach M. A. & Wallach L. *Psychology's Sanction for Selfishness*. San Francisco: W. H. Freeman, 1983.

42. Watson J. B. *Behaviorism*. New York: Norton, 1970 (1st ed. 1924).

**BEHAVIORISM AND HUMANISTIC
PSYCHOLOGY: TWO VIEWS OF HUMAN
NATURE IN AN INDIVIDUALISTIC SOCIETY**

D. KATILIŪTĖ-BOYDSTUN

Summary

The article outlines the philosophical antecedents of behaviorism and humanistic psychology, discussing those aspects of each theoretical position that focus on personality and imply a certain view of human nature. It also discusses the philosophical flaws of each aspect and describes the formal applications of each theory in the United States, discussing the impact of the two implied views of human nature on American society, and suggesting that they have both enjoyed such ready acceptance because they are complementary aspects of an underlying individualistic world-view. Finally, it examines some evidence of such views existing or emerging in post-Soviet Lithuania.